

Механізм правового

регулювання відносин України та Європейського Союзу у сфері захисту прав людини

Н. Б. Мушак

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Київського університету права НАН України

Статтю присвячено аналізу правової основи взаємовідносин України та Євро-союзу, її участі в міжнародній організації, комплексному дослідженню правових форм співпраці України та Європейського Союзу у сфері захисту прав людини. Зазначено, що інтеграція України до Євросоюзу та членство у ЄС є одними із основних зовнішньополітичних пріоритетів і стратегічних цілей України.

Ключові слова: права людини, європейська інтеграція, спільні цінності ЄС, інструменти співробітництва, пріоритети у сфері прав людини.

Стаття посвячена аналізу правової основи взаимоотношений України и Евросоюза, ее участия в международной организации, комплексному исследованию правовых форм сотрудничества Украины и Европейского Союза в сфере защиты прав человека. Установлено, что интеграция Украины в Евросоюз и ее членство являются одними из основных внешнеполитических приоритетов и стратегических целей Украины.

Ключевые слова: права человека, европейская интеграция, общие ценности ЕС, инструменты сотрудничества, приоритеты в сфере защиты прав человека.

The article is devoted to the analysis of the legal basis of the Ukrainian – European Union relationship, its participation in the mentioned international organization, the complex research of the legal forms of collaboration between Ukraine and the European Union concerning the protection of human rights. The article stipulates that the Ukrainian integration into the European Union and its membership are considered to be one of the essential internal and political directions and the strategic targets of Ukraine.

Keywords: human rights, European integration, common values of the European Union, instruments of cooperation, priorities in the protection of human rights.

Інтеграція України до Євросоюзу і членство у ЄС, відповідно, є одними з основних зовнішньополітичних пріоритетів і стратегічних цілей нашої держави. Зокрема, згідно із Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р., а саме – п. 12 ч. 2 ст. 11, встановлено, що серед основних засад зовнішньої політики нашої держави є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» [1]. До того ж, у цьому документі серед інших складових засобів європейської інтеграції згадуються також європейський досвід (ст. 3), відповідність вимогам європейських інституцій (ст. 6), інтеграція у європейський та світовий освітній і науковий простір (ст. 10) тощо.

Тобто реалізація Україною власного євроінтеграційного курсу простежується серед засад не тільки зовнішньої, а й водночас і внутрішньої політики, що, у свою чергу, свідчить про усвідомлення необхідності саме внутрішньої «європеїзації» нашої країни і практичного долучен-

ня до творення спільного «європейського дому». Незважаючи на усвідомлення українським суспільством та владними структурами того, що європейська інтеграція – це, насамперед, внутрішня, а вже потім зовнішня політика, ця парадигма недостатньо закріпилася в їхніх діях.

Наразі проблематика міжнародно-правової співпраці України з Європейським Союзом у сфері захисту прав людини є недостатньо розробленою в українській правовій науці.

Загальними питаннями прав людини займаються відомі вітчизняні вчені: М. Антонович, В. Буткевич, В. Мицик, П. Рабінович, О. Святун, А. Федорова; питання, пов'язані з європейською інтеграцією України до Євросоюзу, висвітлені у працях Л. Грицаєнко, З. Макарухи, В. Муравйова, О. Шпакович. Безумовно, позитивним моментом є поява у сучасній вітчизняній доктрині більшої кількості досліджень з права ЄС, пов'язана з перспективою укладання угоди про асоціацію з ЄС. Зокрема, це дослідження О. Вишнякова, М. Микієвича, Р. Петрова та ін. Не дивлячись на це, а також на існування досить широкого кола літературних джерел із міжнародного права прав людини, комплексних правових досліджень із правових аспектів співробітництва України та Євросоюзу, зокрема, щодо захисту та забезпечення прав людини явно не вистачає. З огляду на це, дане дослідження має на меті охарактеризувати систему правового регулювання відносин України та ЄС, узагальнити правові основи такої співпраці та визначити подальші перспективи підписання нашої країною Угоди про асоціацію.

Євросоюз, так само, як і більшість міждержавних утворень, висуває до потенційних членів низку суворих вимог,

що стосуються не лише економічних, а й політико-правових показників кожної країни. Інакше кажучи, перш ніж Україна опиниться у Євросоюзі, тобто стане його учасницею, вона повинна не тільки на законодавчому рівні проголосити про власні наміри стосовно інтеграції, а й передусім українське законодавство мусить відповідати певним вимогам. По-перше, воно має підтримувати стабільність демократичних інститутів, верховенство права, дотримуватися прав людини; по-друге, у країні має існувати ефективна ринкова економіка і можливість витримувати ринкову конкуренцію у Євросоюзі; по-третє, на момент вступу до ЄС країни-кандидати повинні імплементувати у внутрішню правову систему всі елементи *acquis communautaire*. Маємо на увазі той «спільний доробок», який, будучи основою правопорядку Євросоюзу, включає в себе: норми договорів та постанов інститутів Євросоюзу; декларації та резолюції, ухвалені в рамках ЄС, та практику Суду ЄС. Іншими словами, за своєю суттю *acquis communautaire* вважається сукупністю норм, що її мають беззастережно визнавати як держави-члени, так і країни, що висловили бажання вступити до Євросоюзу [2, с. 475].

Таким чином, до того часу, як зазначені вимоги буде виконано, Україна і ЄС взаємодіють у межах різнорівневих відносин, метою яких, зокрема, є поступове наближення України до рівня Євросоюзу. При цьому в повсякденному круговороті ми не завжди усвідомлюємо, наскільки глибокими є зв'язки ЄС і України. Зазвичай згадують взаємне переплетіння історичних доль, багатство культурної спадщини, географічну близькість до ЄС (західний кордон України став кордоном між Україною і ЄС) та втілення курсу на європейську інтеграцію, хоча перелік насправді є набагато довшим. Так, у преамбулах усіх угод про асоціацію між ЄС і Центрально-

та Східноєвропейськими країнами, Ізраїлем, Тунісом, Україною, Південно-Африканською республікою йдеться не тільки про існування традиційних (історичних) зв'язків між ЄС і Центрально- та Східноєвропейськими країнами, а й про «ті спільні цінності, що їх вони поділяють».

Нова правова категорія під назвою «спільні цінності» з'явилася з набранням чинності 1 грудня 2009 р. Договору про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. Зміст цінностей Союзу розкривається безпосередньо в ст. 2 Лісабонського договору, яка визначає, що «Союз засновується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і поваги до прав людини, включно з правами осіб, які належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де домінують плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, солідарність і рівність між жінками і чоловіками» [3, с. 35]. Іншими словами, в основі спільних цінностей лежить захист прав людини, що відображає моральні засади як сучасної європейської, так і всієї світової цивілізації. Тому, вочевидь, порушення «спільних цінностей» будь-якою державою-членом може загрожувати засадам усього Євросоюзу і, як наслідок, ставити під сумнів членство держави-порушника у ЄС.

Першим документом, що започаткував основу відносин між Україною і Євросоюзом, стала Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами

та їх державами-членами, підписана 14 червня 1994 р. (чинна з 1 березня 1998 р.). Відповідно до цього документа (ст. 2),

основою внутрішньої та зовнішньої політики сторін і суттєвим елементом партнерства є повага до демократичних принципів та прав людини. УПС заклала не лише правові підвалини відносин між Україною і ЄС – саме згідно з цим документом було створено відповідний інституційний механізм співпраці, у роботі якого Україна бере участь у статусі держави – партнера Європейського Союзу. Це, зокрема, участь у роботі: Ради з питань співробітництва, Комітеті з питань співробітництва, Комітеті з парламентського співробітництва. Утворені та функціонують також робочі групи і постійні діалоги між Україною і Євросоюзом.

На сьогодні особливий інтерес для України у зовнішньополітичному плані становить визнання Євросоюзом у Лісабонському договорі (зокрема – у ст. 217) важливості «укладати з однією чи більше третіми країнами або міжнародними організаціями угоди про створення асоціації...» [4, с. 643]. Тобто Лісабонський договір окреслив правові перспективи співпраці ЄС – Україна, що полягають у підписанні угоди про асоціацію, тим самим передбачивши взаємні права та обов'язки і можливість «спільних дій», а отже – початковий етап переходу, власне, до подальшої повної організаційно-інституційної та політичної інтеграції України до Європейського Союзу.

При цьому одним з інструментів співробітництва між Україною та ЄС є «Східне партнерство», що виступає додатковою платформою для представлення Україною своїх інтересів, використання запропонованих механізмів проведення структурних реформ у країні. Спочатку ініціативу «Східного партнерства» було задекларовано на саміті в Празі 7 травня 2009 р. – у спільній декларації представників інституцій ЄС, 27 країн – членів ЄС та 6 країн – «партнерів» (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдо-

ва та Україна) [5]. У вітчизняній науковій літературі «Східне партнерство» розглядають як напрям співпраці, що прямо визначається як інтеграційний з огляду на впровадження чотирьох т. зв. «тематичних платформ», запропонованих Європейською комісією. Зокрема, основу, тобто першу «платформу» становлять демократія, належне державне управління і стабільність. Саме до цієї «платформи» запропоновано такі напрями, як: демократія та права людини; правосуддя, свобода та безпека; безпека та стабільність. До другої «платформи» належить економічна інтеграція. Третю «платформу» становить енергетична безпека, четверту – контакти між людьми.

Водночас успішність «Східного партнерства» залежатиме як від ефективності запропонованих механізмів співробітництва, так і від політичної волі з боку країн-учасниць до розгортання тісного регіонального співробітництва в такому форматі. Складність координування дій зумовлена тим, що 6 держав-учасниць перебувають на різних етапах інтеграції до ЄС і здебільшого переслідують різні цілі.

16 квітня 2009 р. на засіданні Ради з питань співробітництва Україна – ЄС підписано Порядок денний асоціації Україна – ЄС

(EU – Ukraine Association Agenda) [6] (далі – ПДА), який набрав чинності 23 листопада 2009 р. Метою його ухвалення є полегшення імплементації тимчасової, а потім повноцінної угоди про асоціацію між Україною і Союзом. По суті, ПДА є новим практичним інструментом на заміну Плану дій Україна – ЄС для подальшого процесу підготовки сторін до набрання чинності угодою про асоціацію.

Характеризуючи ПДА, можна сказати, що даним документом на секторальній

основі визначено ті пріоритети, які вимагають негайних дій від нашої країни для набрання чинності угодою про асоціацію. Зокрема, відповідно до ПДА, для забезпечення поваги до прав людини та основних свобод запропоновано такі пріоритетні завдання: 1) сприяння імплементації міжнародних та регіональних стандартів прав людини (включно з: виконанням рішень ЄСПЛ; сприянням подальшому розвитку практики Суду як основного джерела міжнародного права за підтримки Євросоюзу; імплементацією Конвенції ООН про права осіб з фізичними вадами і додаткового Протоколу до неї); 2) свобода вираження поглядів, зібрання, об'єднання (зокрема, «вираження» включає співпрацю щодо розвитку системи суспільного телерадіомовлення та створення умов, необхідних для вільної роботи журналістів; «зібрання» – свободу передусім мирного зібрання; «об'єднання» має на меті процес залучення громадян до прийняття рішень завдяки діяльності організацій громадянського суспільства); 3) забезпечення дотримання прав осіб, які належать до національних меншин (передбачено тісне співробітництво між органами влади і представниками груп меншин; боротьбу зі злочинами, пов'язаними з проявами нетерпимості та ненависті – маються на увазі ксенофобія, антисемітизм, гомофобія тощо); 4) боротьба проти тортур, нелюдського та принизливого поводження (за допомогою вдосконалення законодавчої бази та поліпшення тримання під вартою, а також імплементації рекомендацій Комітету ООН проти тортур і Європейського Комітету з питань запобігання тортурам); 5) забезпечення однакового ставлення (мається на увазі рівність чоловіків і жінок у соціальному та економічному житті, боротьба з побутовим насильством тощо); 6) забезпечення дотримання прав дітей (у контексті бороть-

би з торгівлею дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії; посилення співробітництва щодо незаконного переміщення та експлуатації дітей; розробка стандартів ювенальної юстиції згідно з відповідними міжнародними стандартами); 7) забезпечення дотримання прав профспілок та основних трудових стандартів (в основі – конвенції Міжнародної організації праці).

Відповідно до мети реалізації пріоритетів у процесі реформ, визначених у ПДА, було створено Спільний комітет на рівні старших посадових осіб, який має регулярно представляти свої доповіді Раді з питань співробітництва Україна – ЄС. У рамках першої зустрічі 26 січня 2010 р. Спільний комітет схвалив Перелік пріоритетів Порядку денного асоціації Україна – ЄС на 2010 рік, що нараховує 78 пріоритетів.

Особливої уваги в контексті правової співпраці України з Євросоюзом, на наш погляд, заслуговує прийнятий 22 листопада 2010 р. на саміті в Брюсселі План дій з візової лібералізації (далі – ПДВЛ), що містить чотири основні блоки завдань для України. Перший блок пов'язаний із безпекою документів, включно з біометрикою; другий містить питання, пов'язані з нелегальною міграцією, включно з реадмісією; третій передбачає досягнення громадського порядку та безпеки, а четвертий – досягнення цілей, пов'язаних із зовнішніми зносинами та основними правами. Зокрема, даним документом окреслено досягнення шести базових цілей, які, у свою чергу, передбачають:

– перегляд та аналіз нормативно-правових актів, якими визначено процедури реєстрації місця проживання чи місцеперебування громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, і зняття з реєстрації таких осіб;

– надання доступної інформації про ви-
моги щодо реєстрації іноземців та осіб
без громадянства, які мають намір про-
живати в Україні;

– забезпечення дотримання рекомен-
дацій органів ООН, ОБСЄ, Ради Європи
та міжнародних організацій з питань за-
хисту прав людини;

– ратифікацію міжнародних догово-
рів ООН та Ради Європи щодо боротьби
з дискримінацією;

– уточнення умов та підстав набуття
громадянства України;

– ухвалення законодавства у сфері бо-
ротьби з дискримінацією.

Відповідно, задля забезпечення вико-
нання Плану дій щодо лібералізації Єв-
ропейським Союзом візового режиму
для України та з метою створення умов
для короткострокових поїздок громадян
нашої країни до держав – членів ЄС 22
квітня 2011 р. Президент України підпи-
сав указ «Про Національний план з вико-
нання Плану дій щодо лібералізації Єв-
ропейським Союзом візового режиму
для України» [7].

22 лютого 2013 р. Верховна Рада Укра-
їни напередодні проведення саміту Укра-
їна – ЄС у м. Брюссель ухвалила Заяву
«Про реалізацію євроінтеграційних пра-
гнень України та укладення Угоди про асо-
ціацію між Україною та Європейським
Союзом» [8]. Цим документом передба-
чено повне виконання Україною пого-
джених з Європейським Союзом заходів,
передусім у рамках Порядку денного асо-
ціації між Україною і Європейським Со-
юзом і Плану дій щодо лібералізації Єв-
ропейським Союзом візового режиму
для України. Окрім того, країна забезпечить ратифікацію змін до Угоди між Укра-
їною та Європейським Союзом про спро-
щення оформлення віз. У свою чергу, ВРУ
закликає Євросоюз та його держав-чле-
нів забезпечити неухильне та повне ви-
конання Угоди між Україною та Європей-

ським Союзом про спрощений порядок
видачі віз з метою реалізації права гро-
мадян України на безперешкодне пере-
сування територією Європейського Сою-
зу, не принижуючи їхньої честі та гідно-
сті, ухвалення рішення про перехід Укра-
їни до заключної імплементаційної фази
виконання Плану дій щодо лібералізації
Європейським Союзом візового режиму
для України.

25 лютого 2013 року відбувся 16 саміт
Україна – Європейський Союз у м. Брюс-
сель. За підсумками саміту було підго-
товлено Спільну заяву України та Євро-
союзу [9]. Зокрема, у п. 3 Спільної зая-
ви сторонами було підтверджено підпи-
сання Угоди про асоціацію (далі – УА).
Окрім цього, лідери європейських країн,
беручи до уваги Заключний Звіт ОБСЄ
від 28 жовтня 2012 р. під час проведення
парламентських виборів в Україні, зазна-
чили, що верховенство права, незалеж-
ність судової системи та дотримання єв-
ропейських принципів і стандартів пови-
нні бути ключовими пріоритетами краї-
ни на її шляху до підписання УА (п. 8).

*В той же час відмічено,
що Україні необхідно створити
надійну виборчу систему,
побудовану на Виборчому кодексі,*

запровадити чіткі правила для збалан-
сованого доступу до ЗМІ учасників вибо-
рів (п. 6); вирішити проблему політично-
вмотивованих вироків, завчасно забез-
печити виконання всіх рішень Європей-
ського суду з прав людини, виконати ре-
комендації Ради Європи, пов'язані з умо-
вами утримання та медичної допомоги
особам (п. 7). Особливу увагу у Спільній
заяві у п. 15 приділено свободі пересу-
вання осіб шляхом запровадження без-
візового режиму, при цьому відмітивши
позитивні кроки України щодо імплементації першої фази Плану Дій щодо візової

лібералізації і підтверджено намір укладання оновленої Угоди про спрощення оформлення віз громадянам України. Варто зазначити, що питання про свободу пересування осіб обговорювалося і на засіданні Ради міністрів закордонних справ Європейського Союзу 10 грудня 2012 р., за результатами якого було ухвалено Рішення Ради, у якому (п. 9) «передбачено запровадити безвізовий режим протягом розумного часового проміжку для забезпечення добре керованої та безпечної мобільності».

Таким чином, за підсумками проведення саміту Україна – ЄС ухвалено спільний документ України та ЄС, який, на наш погляд, можна охарактеризувати як досягнення сторонами компромісу, з одного боку, та встановлення низки вимог Євросоюзу Україні стосовно трьох ключових сфер: змін до виборчого кодексу (щодо питання обрання парламенту за відкритими списками), вжиття політичних та економічних реформ, а також вирішення проблеми вибіркового правосуддя.

20-го березня 2013 року Європейська Комісія та Високий представник ЄС з закордонних справ та політики безпеки оприлюднили щорічний «пакет доповідей щодо країн-сусідів» (neighbourhood package). Він складається зі Спільного послання («У напрямку до сильнішого партнерства»), що оцінює впровадження Європейської політики сусідства у 2012 році; доповіді «Партнерство заради демократії та спільного добробуту» з країнами південного Середземномор'я; доповіді про поступ ініціативи «Східне партнерство»; 12-х доповідей про поступ конкретних країн, зокрема України (ці доповіді містять огляд тенденцій у 2012 році та низку рекомендацій на майбутнє) [10].

По-перше, відповідно до Спільного послання щодо впровадження Європейської політики сусідства в Україні Євро-

пейською Комісією Європейського Союзу відзначено здійснення нашою країною прогресивних кроків щодо правової реформи, у тому числі в галузі судоустрою, де були введені в дію наступні кодекси та закони: Кримінально-процесуальний кодекс (передбачено створення Незалежного бюро розслідувань, наділеного повноваженнями розслідувати випадки катувань і жорстокого поводження), Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. [11], Закон України «Про громадські об'єднання» від 5 серпня 2012 р. [12], який став важливим кроком вперед у сфері свободи зібрань, Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. [13], де визначено основні напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації; передбачено функціонування механізму забезпечення запобігання та протидії дискримінації; встановлено відповідальність за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації; Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 29 листопада 2012 р. [14], яким чітко окреслено права та обов'язки біженців і осіб, які потребують додаткового захисту; передбачено підстави тимчасового захисту; визначено повноваження органів виконавчої влади у питаннях, пов'язаних із біженцями. У сфері захисту прав дітей 20 червня 2012 року Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [15].

По-друге, в рамках функціонування інституційного механізму захисту прав людини було створено Національний превентивний механізм проти катувань відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» щодо національ-

ного превентивного механізму від 2 жовтня 2012 р. [16]. Створення Національного превентивного механізму проти катувань є значним кроком вперед, що відповідає зобов'язанням України згідно з Факультативним протоколом до Конвенції проти катувань, ратифікованої Україною у 2006 р. Відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання на Уповноваженого з прав людини покладаються функції національного превентивного механізму, для виконання функцій якого Уповноважений, зокрема, здійснює регулярні відвідування місць несвободи без попереднього повідомлення про час і мету відвідувань та без обмеження їх кількості; проводить опитування осіб з метою отримання інформації стосовно поводження з ними і умов їх тримання, а також опитування інших осіб, які можуть надати таку інформацію; вносить органам державної влади, державним органам, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форми власності, пропозиції щодо попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання.

Окрім створення Національного превентивного механізму проти катувань, з метою напрацювання пропозицій щодо змін до Конституції України на основі узагальнення практики реалізації Основного Закону України Указом Президента № 328/2012 було утворено Конституційну Асамблею у якості спеціального допоміжного органу при Президенті України.

По-третє, у межах першої (законодавчої) фази Плану Дій з лібералізації візового режиму Україна продовжила забезпечувати прийняття необхідного законодавства та стратегічних політичних документів у таких сферах, як правовий ста-

тус іноземців, управління кордонами і міграцією, надання притулку, торгівля людьми, незаконна торгівля наркотиками й надання взаємної допомоги у кримінальних справах. Зокрема, 23 липня 2012 року було підписано Угоду між Україною та Європейським Союзом про внесення змін до Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення [17].

По суті,

аналізуючи питання співпраці нашої країни з Європейським Союзом у рамках захисту та забезпечення прав людини, на сьогодні можна стверджувати, що вона недостатньо ефективна.

Свідченням цьому є скасування засідання комітету парламентського співробітництва Україна – ЄС (далі – КПС), заплановане на 3-5 квітня 2013 р., через неспроможність ВРУ сформулювати свою половину персонального складу КПС. Така подія стала безпрецедентною, оскільки в історії Європарламенту не було випадку, щоб країні-партнерів не вдалося сформулювати делегацію. З юридичної точки зору, засідання КПС повинне було стати ключовим для виконання Україною першої фази Плану Дій стосовно візової лібералізації, оскільки на засіданні планувалося розглянути проект закону про ратифікацію угоди з ЄС про спрощення візового режиму.

Таким чином, зважаючи на позитивні зміни в законодавчих ініціативах України шляхом ухвалення Кримінального процесуального кодексу та низки законів, на наш погляд, важливим аспектом є їх реалізація. Інакше кажучи, яким чином вищезазначені нормативно-правові акти будуть застосовуватися на практиці, зокрема, у питаннях верховенства права та дотримання прав людини.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Право Європейського Союзу : підруч. / [за ред. В. І. Муравйова]. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.
3. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / [пер. Г. Друзенка та С. Друзенко ; за заг. ред. Г. Друзенка]. – К. : К.І.С., 2010. – 536 с.
4. Лісабонські консолідовані договори про Європейський Союз і функціонування Європейського Союзу // Право Європейського Союзу : підруч. / [за ред. В. І. Муравйова]. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 528-691.
5. Joint Declaration on Human Rights of the European Parliament, Council and the Commission of the 5th April 1977 (OJ [1977]C 103/1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law>
6. Порядок денний асоціації Україна – ЄС на 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu>
7. Указ Президента України «Про Національний план з виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 22 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
8. Заява Верховної Ради України «Про реалізацію євроінтеграційних прагнень України та укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
9. Joint Statement EU-Ukraine Summit, Brussels, 25 February 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu>
10. Joint Staff Working document on the Implementation of the European Neighbourhood Policy in Ukraine Progress in 2012 and recommendations for action, Brussels, 20.3.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu>
11. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
12. Закон України «Про громадські об'єднання» від 5 серпня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
13. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
14. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 29 листопада 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
15. Закон України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 20 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
16. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» щодо національного превентивного механізму від 2 жовтня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
17. Угода між Україною та Європейським Союзом про внесення змін до Угоди між Україною та Європейським співтовариством про спрощення оформлення віз від 23 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>